

KORKUT ATA TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi
The Journal of International Turkish Language & Literature Research

|| Sayı/Issue Özel Sayı 1 (Ekim/October 2023), s. 1618-1629.
|| Geliş Tarihi-Received: 16.10.2023
|| Kabul Tarihi-Accepted: 26.10.2023
|| Araştırma Makalesi-Research Article
|| ISSN: 2687-5675
|| DOI: 10.51531/korkutataturkiyat.1376493

Ahmet Paşa ve Hâfız'da “Ay” Unsurunun Kullanımı*

The Use of the “Month” Element in Ahmed Pasha and Hâfız

Salih ÖZYURT**

Öz

Klasik Türk şiirinde tahayyül ve tasavvurlarda geniş yer tutan betimlemelerden biri de kozmik unsurların kullanımı olmuştur. Bu kullanımları sevgilinin şahsında dillendiren şairlerden biri de Ahmet Paşa olmuştur. Ahmet Paşa'nın “ay” unsuru bağlamında ele aldığı kozmik betimlemeler; Fars şiirinin güçlü şairlerinden Hâfız'dan aldığı etkilerle, hatta bu etkileri yer yer muhteva ve mazmunların kullanım biçimi bakımından aşan niteliklere sahiptir. Hâfız, bir aşk adamı ve rint olarak sevgili bağlamında “ay”ı; Yusuf güzeli imajlar, sevgilinin hilal kaşının cilvesine tutkunluk/âşık olma nedeni, ayın kaybolması/sevgilinin gitmesiyle başlayan ayrılık, sevgilinin ay yüzü ile sabahları aydınlatması, ay ağılı misali parıltı ve güzelliğe sahip olması, gökteki ayı güzelliğiyle geride bırakması, bir ay gibi gönle doğması, meclise bir ay gibi doğması/gelmesi ile bin takva ve hırkayı ay yüzlü sevgili uğruna yakma olgusu gibi geniş ve ay misali parlak teşbihlerle anlatmıştır. Ahmet Paşa ise; çıkması ile Ramazan ayını müjdelemesi, ayağına feleğin inci, mücevher saçması, eğri hilal kaşın Akrep burcunda ışıması, Erjengin tuvalinin parıltısını geride bırakması, Yusuf yüzlü/ay, aşkın beden burcuna kılıç misali saplanan güzel imajı, yeni ayı ve feleği parlaklık ve nicelik bakımından geride bırakması gibi sevgilinin benzetilenleri bağlamında ay ve diğer kozmik unsurlara üstünlüğü ve eşsiz güzelliği bağlamında resmetmiştir. Ahmet Paşa, Hâfız'ın anlatım gücüne ulaşamasa da bu teşbihlerden farklı olarak “ay” unsurunu, sosyal hayata ait olgularla da bütünleştirmiş, vuslat-birliktelik-hâneye gelen sevgilinin ay misali ışıldıyan tavırları gibi şuh sevgilinin şahsında oldukça uçarı anlatımlarla da anlatmıştır. Ayrıca Ahmet Paşa, “ay”ı mahbup olarak da görmüş, ona yönelttiği farklı arzular bağlamında da dillendirmiştir. Bu çalışmada, ay misali bir ışıltı ve güzellik bağlamında etkili ve geniş bir anlatımı bütünleyen bu unsurlar, benzer ve farklı yönleri ile mukayeseli olarak dillendirilmiştir. Yapılan mukayeseler, kozmik genişliği misali klasik şiirin zengin teşbihleri ve anlatımları ile sunulmuştur.

Anahtar Sözcükler: Ay, Hâfız, Ahmet Paşa, çeşitli kozmik imajlar.

Abstract

One of the descriptions which occupies a wide place in imagination and descriptions of classical Turkish poetry is the use of cosmic elements. One of the poets who expressed these usages in the person of his beloved one was Ahmed Pasha. The cosmic descriptions that Ahmed Pasha dealt with in the context of the “moon” element, with the influences he received from Hafez, one of the powerful poets of Persian poetry, he even surpasses what influences

* Bu çalışma, 3. International Hasankeyf Scientific Research and Innovation Congress (Batman/Turkey, 17-18 December 2022) sözlü olarak sunulmuştur.

** Dr. Öğr. Üyesi, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili Ve Edebiyatı Bölümü, Eski Türk Edebiyatı Anabilim Dalı, e-posta: sozyurt@agri.edu.tr, ORCID: 0000-0002-9535-7357.

him in terms of content and usage of metaphors. Hafez has described the moon in the context of a man of love as a rint, with wide and bright similes like the moon such as beautiful images of Joseph, the reason why the lover fell in love with the quirk of the crescent eyebrow, the disappearance of the moon/separation that started with the departure of the lover, the lover's light in the morning with the moon's face, the moon-like shine and beauty, leaving the moon in the sky behind with its beauty, being born into the heart like a moon, like the phenomenon rising to the divan like a moon, burning a thousand taqwas and cardigans for the sake of a moon-faced lover. Ahmed Pasha, on the other hand, portrayed the lover in the context of the likeness of the moon and other cosmic elements in the context of its superiority and unique beauty as follows: heralds the month of Ramadan with the rising of the moon, the pearls and jewels scattering on her feet, the crooked crescent brow shines in the sign of Scorpio, the brilliance of the Erjengin canvas leaves behind, the face of Joseph/moon, the beautiful image of the lover stabbed into the body sign like a sword, the new moon and the sky are behind in terms of brightness and quantity. Although Ahmed Pasha could not reach the expressive power of Hafez, unlike these similes, he integrated the "moon" element with the facts of social life, he also expressed it in quite different expressions in the person of the lover, such as the moon-like attitudes of the lover who came to the house. In addition, Ahmed Pasha adopted the "moon" as a beloved one and expressed it in the context of the different desires he directed towards it. In this study, these elements, which complement an effective and broad expression in the context of a moon-like glow and beauty, are expressed comparatively with their similar and different aspects. The comparisons are presented with rich similes and expressions of classical poetry as the epitome of cosmic breadth.

Keywords: Moon, Hafez, Ahmed Pasha, various cosmic images.

Giriş

Klasik şiir pek çok konu da olduğu gibi kozmik kavram ve imajları da ele almıştır. Şairlerin âlim kişiliklerinin ve ilme olan düşkünlüklerinin göstergesi olan bu kavramlar binlerce beyitle bugün divanların içeriğini doldurmuş bulunmaktadır. Bu kozmik unsurların hemen tamamının klasik şiirin temel konusu olan "aşk" duygusu çerçevesinde sevgili bağlamında ele alındığı görülmektedir (Ay, 2009, s. 117). Sevgiliye ait tüm güzellik unsurlarını içerse de böyle imajlar daha çok sevgilinin parıltı, ışıltı ve ışık vb. nitelikleriyle beliren yüz güzelliğine odaklanmıştır. Güneşten, yıldızlara, aydan burçlara kadar pek çok kavramı bütünleyen bu anlatımlarda sevgilinin gözü, kaşları, saçları ve tüm bedeni kozmik unsurlara ait çeşitli imajlarla betimlenmiştir. Bu imajlardan biri de kozmik bir unsur olan ve güneşten sonra en çok kullanılan "ay" unsurudur. Ayın parlaklığı, gece ve gündüz aldığı şekiller, hilal/yeni ay şeklindeki durumları, hilalden dolunaya dönüştüğü kemal evresi, ışığını güneşten alsa da geceleri güneşe olan üstünlüğü vb. pek çok kavramı içerdiği görülür.

Kozmik kavramları dillendiren şairlerden biri de 15. yüzyıl kaside ve nazire sahasının güçlü şairi Ahmet Paşa'dır. O, kasidelerinde yoğun olarak güneş istiaresini ele almış, gazellerinde ise buna ek olarak yoğun bir şekilde "ay" olgusuna da yer vermiştir. Beşeri temelli gelişen bu anlatımlarda sevgilinin bütün güzellik unsurlarına "ay"ın nitelikleri bağlamında geniş yer verdiği görülür.

Kozmik unsurlara sevgilinin güzellik unsurları bağlamında önemli yer ayıran şairlerden bir diğeri de Ahmet Paşa dâhil pek çok klasik şairi etkileyen İran'ın güçlü şairi Hâfız-ı Şirâzî olmuştur. Hâfız, bir aşk adamı ve rint olarak sevgili bağlamında "ay"¹; Yusuf güzeli imajlar, sevgilinin hilal kaşının cilvesine tutkunluk/âşık olma nedeni, ayın kaybolması/sevgilinin gitmesiyle başlayan ayrılık, sevgilinin ay yüzü ile sabahları aydınlatması, ay ağılı misali parıltı ve güzelliğe sahip olması, gökteki ayı güzelliğiyle

¹ Kınaytürk, Meral, "Hâfız Divânında Sevgili ve Sevgilinin Yüz ve Yanak Güzelliği Üzerine Yapılan Benzetmeler", Hikmet-Akademik Edebiyat Dergisi [Journal of Academic Literature], Yıl 7, Sayı 14, Bahar 2021, s. 282-296. Bu çalışmada Hâfız'ın aya bakışı sevgili bağlamında klasik geleneğin öngördüğü imajlar doğrultusunda anlatıldığı için makalede sevgilinin güzellik unsurları hususundaki beyitlere değinilmemiştir.

geride bırakması, bir ay gibi gönle doğması, meclise bir ay gibi doğması/gelmesi ile bin takva ve hırkayı ay yüzlü sevgili uğruna yakma olgusu gibi geniş ve ay misali parlak teşbihlerle anlatmıştır. İfadeleri, Ahmet Paşa'ya bakıldığında klasik tabirle söylenirse daha "garra/parlak" ve daha fazla sanatkârlık içermektedir. Hâfız'ın Divanında "ay"a ait bu "parlak" kullanımlar çoktur. Makalede bu parlak söylemlerin onun rint kimliği ile olan kısımları değil, kozmik manası olan beyitler² ele alınmıştır. Onun rint kimliğine dair beyitleri, "ay" mefhumunu sevgilinin güzel yüzünü gördüğünde müptela olup içmediği ay pişman olduğu bir duygu durumunun yansıması türündendir ve zaman mefhumunu içerdiği görülmektedir.

*Mekûn ki mey nehori ber cemâl-i gul yek mâhu
Ki bâz mâh-i diger mihori peşimân (Hâfız, K.2/53)*

*مكن كه مى نخورى بر جمال گل يك ماه
كه باز ماه دگر مى خورى پشيمانى (Hâfız, K.2/53)*

Şarap içmezlik etme gül cemaline karşı bir ay³. Sonrasında bak öteki ay pişmanlık duyarsın!"

Bu çalışmada "ay" unsurunu kozmik bağlamda ele alışları Ahmet Paşa ile mukayese edilerek anlatılacaktır. Bu unsurları üç ayrı guruba ayırarak ifade etmek gerekmektedir:

1. Ayın Sevgilinin Benzetileni Olarak Kullanıldığı İmajlar
2. Ayın "Mahub" Olarak Anıldığı İmajlar
3. Ayın "Şuh" Niteliklerle Ele Alındığı İmajlar

Her iki şairin söylemleri dikkate alındığında Ahmet Paşa ile Hâfız'ın gelenek doğrultusunda sevgilinin güzellik unsurları bağlamında "ay" unsurunu benzetilen olarak kullanmaları yönüyle benzeştikleri görülür. İfade kudreti bakımından Hâfız'ın daha etkili söylemlere başvurduğu aşikârdır. Ancak Ahmet Paşa'nın yukarıda sıraladığımız iki unsur da; "ay"ın "mahub" olarak anıldığı söylemler ile "şuh" niteliklerle ele alındığı ifadeler bakımından Hâfız'dan farklılık arz ettiği görülür. Hâfız'ın da şarap-rintlik bağlamında söylemlerini yönlendirirken, Ahmet Paşa'dan farklı olarak "ay"ı sevgilinin güzelliği ile ilgili ifadelerde kullanırken farklı söylemlere başvurduğu görülür. Hâfız'ın bu bağlamda sevgilinin ay gibi güzelliği uğruna takvadan ve züht düşüncesinden ayrıldığını belirttiği söylemi, orijinal ve farklı bir duygunun yansıması olarak belirir. Konuya bu imajlar çerçevesinde yöneldiğimizde mukayeseleri üç başlıkta sınıflandırarak yapma ihtiyacı doğmaktadır.

1. Ayın Sevgilinin Benzetileni Olarak Kullanıldığı İmajlar:

Ahmet Paşa'da "ay" sevgilinin güzellik unsurlarına teşbih edilirken gelenekte olduğu gibi diğer kozmik unsurlarla olan ilgisinden de bahsedilir. Şaire göre saki, Ramazan ayı geçip, sabah güneşi doğduğunda bayram hilalini eline alıp altın kadehte sunmalıdır. Bu sunum, Ramazan'ı haber veren hilalin kaybolmasıyla, güneşin doğması olayının yanında kadehteki sabuh şarabının kadehte beliren renginin ayın kaybolup tan vaktinin gelmesi sırasında beliren şafak rengindeki kızılığına yapılan göndermeyi de bütünlemektedir. Görüldüğü gibi teşbihler ilim yüküldür:

² Hâfız Divanında "ay" memduhun övgüsünde de sıklıkla geçmektedir. Bu durum makalenin konusu olmadığı için ele alınmamıştır.

³ Görüleceği üzere her "mâh" sözcüğü Hâfız'ın söyleminde kozmik anlamda "ay"ı karşılamamaktadır.

*Sun âfitâb-ı sabûhu ki mâh-ı rûze geçip
Hilâl-i 'ıyd eline aldı zer-nigâr kadeh (Ahmet Paşa, G. 26/7)*

Aydın güneşe üstünlüğü olmasa da pek çok manzumede üstün tutulduğu görülür. Ahmet Paşa da ay gibi sevgiliye seslendiği aşağıdaki beytinde ayı yüceltir. Felek/gök denilen sarraf ay yüzlü sevgilinin ayağına bazen inci bazen de değerli Bedahşan la'li saçmak için uğraşırken resmedilir. Burada ayın güneşten ya da yıldızlardan ışığını alıp ışıması, sevgilinin ay parçası güzelliği üzerinden kurgulanmaktadır. La'lin al kırmızı rengi, incinin ışıltısı bu güzelliğe ve parıltıya eşlik eden imajlar olarak sunulmakta ve sevgilinin "ay" gibi güzelliği yüceltilmektedir:

*Pâyına saçmak için ey mâh sarraf-ı felek
Gâh elinde dürr ü geh lâ'l-i Bedahşân oynatır (Ahmet Paşa, G. 38/3)*

Sevgili parlak ay misalidir. Onun yüzünün şavkı, sabah vakti güneşin yakasını yırtarak ışığını belirgin kılması, yani doğması ile eş değerdir. Burada ay gibi güzel yüzüyle sevgilinin ateş-sıcaklık-yakma ve ışımaya bağlamında ön planda tutulduğu görülür. Söylemler ilim yüklüdür. Çünkü şair, imajlarına gerçek bir doğa olayı olan güneşin doğuşunu ortak etmektedir:

*Subh-gâhın yakasın mihrin eli çâk eyler
Mâh-tabın yüzünü şevkin odu hâk eyler (Ahmet Paşa, G. 60/1)*

Sevgilinin hilal kaşları belirdiği anda âşık ağlamaya başlamaktadır. Ahmet Paşa, bu durumu yeni ayın çıkmasıyla yağmur yağmasının başlaması âdetine gönderme yaparak açıklar. Söylemleri ilim yüklüdür. Şair, sosyal hayata dair bir âdeti kullanarak kozmik unsurları sevgilinin güzelliğini ifade için araç kullanmıştır:

*Ol hilâl ebrunu gördükçe gözüm giryân olur
Âdet oldur kim görünse mâh-ı nev bârân olur (Ahmet Paşa, G. 79/1)*

Sevgilinin kaşlarının hilal olma teşbihini Hâfız da kullanır. Sevgili yeni ay gibi kaşlarını göstermiştir, ama cilve yaparak yüzünü kapatmıştır. Yani ay birdenbire kaybolmuştur. Bu durum sevgilinin nikaba bürünmesi olarak Hâfız'ın muhayyilesinde yer almakta, sevgiliye çılgınca âşık olma olgusuna bağlanmaktadır. Görüldüğü üzere Hâfız, âşık olma nedeni olarak sevgiliyi görmekte, "ay" unsurunun yeni hâli ile yeni yetme sevgili imajı doğrultusunda betimlemektedir. Burada sevgilinin yüzünü gösterip kaybolması, utanma duygusu ile ilgili olabileceği gibi ulaşılamayan sevgiliye olan aşkın tutkunluk hâliyle de ele alınmıştır diyebiliriz. Hâfız sevgilinin klasik gelenekte olduğu gibi yeni yetme olmasını, ulaşılamaz olma durumunu ve ona duyulan çılgınca aşkın sebebinin bütünleştirilerek sunmaktadır:

*شیدا از آن شدم که نگارم چو ماه نو
ابرو نمود و جلوه گری کرد و رو بیست (Hâfız, G. 30/3)*

*Şeydâ ez ân şodem ki nigârem çû mâh-i nev
Ebrû numûd u cilvegerî kerd u rû bebest*

"Sevgilim yeni ay gibi kaşlarını gösterdi, cilvelendi sonra Yüzünü kapattı diye çılgınca âşık oldum ben ona"

Ahmed Paşa'da Hâfız'dan farklı olan "ay" ile ilgili söylemlerine tek örnek olarak "ay"ın bir Haydarî dervişine benzetilmesidir. Osmanlı'da kulağı küpeli, bıyıklı olan ve cinsel organlarına bağladıkları "tavk" adlı cisimle gezerek perhiz ve riyazeti yaşamaya özen gösteren Kalenderi benzeri derviş grupları bulunmaktadır. Bu gurupların aykırı görünüşleri ile Divan şiirinde önemli yer ettikleri görülür (Sevimli, 2022, s. 191). Ahmed Paşa'da devrindeki bu derviş grubunu kozmik unsurlar bağlamında "ay" olgusuyla

betimler. Şaire göre feleğin ayı dilenmek için Haydari derviş'in elinde taşıdığı tas misali dünyayı gezmeye çıkmıştır. Güneşin çevresine yaydığı ışık gibi, kulağı Haydari derviş gibi küpelidir. Bu söylemlerde Haydarîler'in kulağına küpe takması, çardarp uygulamaları/kafalarını kazıtmaları, ellerindeki taslarla günü birlik azıklarını temin eden dervişler olarak güneş gibi diyar diyar gezmeleri anlatılmaktadır. Anlatımların, ayın güneşten ışığını aldığı anda çevresinde tavk gibi oluşan ışık ile kurgulanması sosyal hayat unsurlarının kozmik imajlarla örtüşmesi bağlamında kurgulanmıştır. Hâfız bir Kalender olmasına rağmen onda bu olgunun yer almadığı görülür:

*Devrâna girdi tâs ile mâh-ı felek kim ol
Mihrinle haydari gibi halka-be-gûşdur (Ahmet Paşa, G. 48/2)*

Sevgili ay yüzlüler içerisinde eşsizdir. Hatta Ahmed Paşa'ya göre ünlü ressam Manî'nin Erjeng resim külliyyatında yer alan Çin güzellerini bile yüzündeki güzellik ile mat etmektedir:

*Çîn nigâristânını nakş-ı ruhundur mât eden
Sana nisbet mâh-rûlar sûret-i Erjengidir (Ahmet Paşa, G. 77/5)*

Ahmed Paşa "ay"ı şairlik sanatının gücü bağlamında da kullanmıştır. Ona göre şiirleri gökyüzünün nakşı gibidir. Sevgilinin eziyetinden göğe yükselen "ah" dumanı ile ilgili söylemleri göğe yükseldiğinde güneş ve aydan ayırt edilemez hâle gelmektedir. Âşıkların ahının ciğerinden yükselip sevgilinin eziyetiyle kebab olmuş gönül yanıklığını göğe çıkarıp güneşe ve aya yükselttiği klasik şiirde çoklukla işlenmektedir. Ahmed Paşa'da bu söylemi şairlik sanatı bağlamında sanatkârlığının gücünü ispat manasıyla kullanmıştır:

*Âh-ı Ahmed'den oda yansa kayırmaz mihr ü mâh
Hatt-ı eş'ârım çü nakş-ı günbed-i minâ yeter (Ahmet Paşa, G. 88/5)*

Ay unsurunun kullanıldığı imajlardan biri de Yusuf Peygamber'in telmihinde göze çarpar. Sevgili, Ahmet Paşa'ya göre Yusuf gibi mülayimlik Mısır'ın tahtında oturmaktadır. Elbette ay ve güneşin ona secde kılmaları normaldir. Burada Yusuf Suresi 12. Ayetteki Yusuf'un babasına söylediği "rüyamda 12 yıldız bana secde etti" mealindeki ayete telmih vardır:

*Secde kılmasın mı ol Yûsuf-cemâle mihr-ü-mâh
Kim melâhat Mısırın tahtında sultandır henüz (Ahmet Paşa, G. 119/3)*

Bu imajı Hâfız da kullanmıştır. Hâfız'ın sevgilisi de Yusuf'a benzemekte, Mısır tahtının sahibi olmaktadır. Bu hâl ile şair sevgiliye, zindandan çıkmanın zamanı geldi diye seslenmekte, Yusuf'un zindandan çıktıktan sonra Mısır'a sultan olmasına gönderme yapmaktadır. Teşbihler, Yusuf gibi güzel imajı doğrultusunda ortak duyguları yansıtır:

*ماه كنعانى من مسند مصر آن تو شد
وقت آن است كه بدرد كنى زندان را (Hâfız, G. 9/9)*

*Mâh-i Ken'ânî-i men Mesned-i Mısır ân-i tu şud
Vakt-i ânest ki bedrûd konî zindân râ*

"Kenan ülkesinin ayı Yusuf'a benzer güzelim; işte, senin oldu Mısır tahtı. Zindana veda etmenin zamanı geldi şimdi"

Hâfız'da şarabın övgüsü sevgilinin "ay" misali güzelliğiyle eş değer hâlde gider. Parlaklık o güzelliğin etkisini güneşten ışığını alan ay misali kuşatmakta, bu ışığın yayılımı sevgilinin çene çukurundan havayı alan güzel yüzüne karşılık gelmektedir. Söylemlerde sanki kuyuya düşen Yusuf'un güzel yüzüne yansıyan "ay"ın ona verdiği hoş atmosfer betimlenmektedir:

*Ey furûğ-i mâh-i husn ez rûy-i rahşân-i şumâ
Âb-i rûy-i hûbî ez çâh-i zenehdân-i şumâ (Hâfız, G. 12/1)*

*ای فروغ ماهِ حُسن، از روی رخشان شما
آبروی خوبی از چاه زَنخدان شم (Hâfız, G. 12/9)*

“Güzellik ayı, ışığını ışıyan yüzünden alır. Güzel yüz ise havayı çene çukurundan alır.”

Sevgilinin yeni ay gibi hâli yanında âşık da verdiği eziyetten hilal gibi belinin büküldüğünü belirtir. Bu olguda Ahmed Paşa, ayın hilal şeklindeki görünümü ile sevgilinin eziyetinden takatten kesilip iki büklüm olması arasında ilgi kurmuştur. Bu ilgiyi sağlayan elbette vuslatı olmayan aşktaki müzmin ayrılığa olan arzudur:

*Tâk-ı ebrûsunu tâk oldu görelden tâkatim
Mâh-ı nev gibi dü-tâ oldu bu gamdan kâmeti (Ahmet Paşa, G. 214/1)*

“Ay”ı ‘ayrılık’ duygusu bağlamında Hâfız da kullanır. Şairin nazarında ay yüzlü sevgilinin bir hafta müddetli gidişi, bir yıl gibi genişlik kazanmaktadır. Elbette bu ayrılık derdini çekemeyen bilemeyecektir. Çok müşkül bir hâldir. Hâfız, “ay” yüzlü sevgilinin betiminde Ahmed Paşa’dan farklı görünse de sevgiliyi sevmenin zorluğu, aşkın verdiği eziyetin ve ayrılığın gücü nitelikleriyle söylemlerinin benzeştiği görülür:

*ماهم این هفته بیرون رفت و به چشمم سالیبت
حال هجران تو چه دانی که چه مشکل حالیبت (Hâfız, G. 68/1)*

*Mâhem in hefte burûn reft u be çeşmem sâlîst
Hâl-i hicrân tu çi dâni ki çi muşkil halîst*

*“Ay yüzlüm gitti bu hafta; bir yıl gibi gelir bana, Nereden bileceksin ayrılık derdini?
Müşkül bir hal”*

Hâfız da sevgilinin siyah saçının karalığı dahi karanlıkları aydınlatmakta, ay yüzünün beyazlığı ise sabahları ağartmaktadır. Bu durum şairin kesret olan karanlık/saçtan vahdet/aydınlığa kavuştuğunu göstermektedir. Tezat sanatının estetiğinde Hâfız ay yüzlü sevgiliyi görmesiyle huzurunun kaçtığını da belirtir. Çünkü kavuşması olmayan aşta, sevgili âşığından vuslatını esirgemekte yakınlığı ile ayrılığı müjdelere konumda bulunmaktadır:

*سواد زلف سیاه تو جاعل الظلمات
بیاض روی چو ماه تو فائق الاصباح (Hâfız G. 98/2)*

*Sevâd-i zulf-i siyâh-i tu câ’iluzzulumât
Beyaz-i rûy-i çu mâh-i tu fâlikulesbâh*

“Siyah zülfünün karalığı karanlıkları yaratmış, Ay yüzünün beyazlığı sabahları ağartmış”

Ay gibi sevgilinin ayrılması Ahmed Paşa’nın nazarında kendisinin ona kötü davranmasından kaynaklanmıştır. Tevriyeli olarak şair, ayın güneşten ışığını almamasına telmih yaparak bu durumu aktarmaktadır. Artık sevgilinin gitmesi şairin/âşığın ah edip inlemesine yol açmakta, bu durumu şair güneşin doğarak sabahın oluşmasıyla açıklamaktadır. Güneşin çıkması, hâliyle ayın kaybolmasına yol açacaktır. Âşığın bilmeden kötü davranışı da ay yüzlü sevgiliden ayrılığına. Şair iki ilgiyi kozmik unsurlar bağlamında teşbih olarak kullanmıştır:

*Bilmezem ben neyledim ol mâhu bed-mihr ile kim
Çâk eden subhun yakasın âh u zârımdır benim (Ahmet Paşa, G. 209/6)*

Sevgili, âşığa gam vermekte huyunu devam ettirmektedir. Hâfız'ın ay gibi doğ bana demesine dahi aldırılmaz. Bu da âşığın eziyeti öngören sevgilinin verdiği cefa karışık ayrılık ile alakalıdır:

گفتم غم تو دارم گفتا غمت سر آید
گفتم که ماه من شو گفتا اگر بر آید (Hâfız, G. 231/1)

Goftem: Gâm-i tu dârem. Goftâ: Gamet ser âyed
Goftem ki Mâh-i men şov. Goftâ: Eger ber âyed

"Dedim, Gamını çekiyorum. Dedi: Gamun geçer. Dedim: Ay ol, doğ bana. Dedi: Dur bakalım"

Ayrılık, bir süre sonra dayanılmaz hâle gelmektedir. Hâfız, bu bağlamda kervancı dediği kimseye seslenir. Ay beşiği gibi sevgili, artık onun sorumluluğundadır. Allah, Mecnun'un tutkun olduğu Leyla misali bu sevgiliyi, âşığın ulaştırması için kervancının gönlüne ilham etmelidir. Böylece kervancı, uzaktaki Leyla'yı Mecnun'a kavuşturma çabası içerisinde olacaktır. Görüldüğü gibi her iki şairde "ayrılık" olgusu bağlamında kavuşma arzusunun da "ay" unsuru çerçevesinde benzetilen olarak kullanmıştır:

عماری دار لیلی را که مهد ماه در حکم است
خدا را در دل اندازش که بر مجنون گذار آرد (Hâfız, G. 115/4)

Emârî dâr-i Leylî râ ki mehd-i mâh der hukm est
Hodâ râ der dil endâzeş ki ber Mecnûn guzâr âred

Kervancı! Sahip çık Leyla'ya. Ay beşiği sayılan bu güzel kız senin sorumluluğunda Tanrım; kervancının gönlüne doğdur da uğrasın Mecnun'a"

Ay gibi sevgilinin gökteki yolcuğu sonunda hilalin dolunaya evrilmesi ile sonuçlanmaktadır. Bu durum klasik şairler tarafından on dördünde sevgilinin parlak yüzüne duyulan hayranlık hissiyle pek çok şairde yoğun olarak ele alınmıştır. Hâfız da aynı yoldan parlak söylemlerle ilerler. Rint şair meclistedir ve meclis mumsuz olabilir mi? Elbette hayır. Ama sevgilinin dolunay misali güzel yüzüne yansıyan ışık mumun yokluğunu bile unutturmuş, "ay" tam ışıklı hâli, yani on dördü ile kendisine pervane olunmanın vesilelerini parlak güzelliğinde bir araya getirmiştir:

Gû şem' meyârîd der in cem' ki imşeb
Der meclis-i mâ mâh-i rûh-i dûst temâm est (Hâfız, G. 46/2)

گو شمع میارید در این جمع که امشب
در مجلس ما ماه رخ دوست تمام است (Hâfız, G. 46/2)

"Bu gece meclisimize mum getirmesinler. Sevgilinin yanağı zaten mecliste dolunay gibi ışıltıyor"

Ahmet Paşa ise "mum" istiaresini pek çok şiirindeki tarzı gibi "vuslat" teması çerçevesinde kullanır. Hâfız'ın dolunaya pervane olması misali Ahmet Paşa da sabaha kadar hanesine gelen ve parlak ay gibi ışılan sevgilinin çevresinde olmayı arzular. Bu vuslat hissinde, âşığın ahının yalımı zıfâf odasının mumu gibi sabaha dek ay gibi odayı aydınlatır:

Subha dek şehrinde ol mâhun ziyâ-bahş olmağâ
Şu'le-i âhum yeter şem'-i şebistân olmasın (Ahmet Paşa, G. 251/10)

Sevgilinin parlak hâli, şah görünümlü ve Zühre misali alını ile de Hâfız'ın kadrajına girer. Eşsiz bir inci, biricik mücevher parlaklığında beliren sevgili âşığa kendisini unutturacak potansiyeli ay gibi güzel yüzünde taşıyabilmektedir. Bu eşsiz güzelliği şair tecahül-i ârif sanatının albenisinde gözler önüne bir ay-hâle misali sermektedir:

Yârab an şâhveş-i mâhruh-i zuhrecebîn
Durr-i yektâ-yi ki vu gevher-i yekdâne-i kîst? (Hâfız, G. 67/6)

یا رب آن شاموش ماہرخ زهر مجبین
دُر یکتای کہ و گوهر یکدانہ کیست؟ (Hâfız, G. 67/6)

“Allahum, padişah görünümlü, ay yüzlü, Zühre alınlı gönül çelen sevgili, Kimin biricik, eşi benzeri bulunmaz incisidir?”

Söylemler Hâfız’da sevgilinin güzelliğine dolunay misali ilerlerken, elbette o çeşniyi bulan Ahmet Paşa’da da ışıklı hâliyle ilerler. Sevgili her gece görünmeyen parlak ay gibidir. Ahmet Paşa, bu durumu her gece sohbet gelmeyen sevgili imajı üzerinden kurgular:

Tan degildir sohbele gelmezse cânân her gece
Kimsenin mihmânı olmaz mâh-ı tâbân her gece (Ahmet Paşa, G. 287/1)

Hâfız ise, sabah ve akşam tezdâdı doğrultusunda sevgilinin karanlıkları aydınlatan ay yüzünün tüm karanlıklarını ışıtan hâlini sözlerine konuk eder. Saçın karalığı üzerine geceleri aydınlatan ay gibi doğan ve âşığın gecesini gündüze çeviren bir sevgilinin ifadesi ayın parlak ayı misali ifadeleri ışıl ışıl Hâfızî⁴ söylemlerle kuşatır:

Sevâd-i zulf-i siyâh-i tu ca’îlu’z-zulumat
Beyâz-i rûy-i çu mâh-i tu fâliku’l-esbâh (Hâfız, G. 98/2)

سواد زلف سیاه تو جاعل الظلمات
بیاض روی چو ماه تو، فالق الاصباح (Hâfız, G. 98/2)

“Yanağının aklığı gündüzün yanağı gibi parlak. Siyah saçlarının karanlığı zifiri geceye benzer”

Hâfız’da ayın sevgilinin güzellik unsurlarına teşbihi tükenmemektedir. Sevgilinin ay gibi güzelliği Hoten geyiği misali de resmedilmektedir. Bu tarz söylemler Divanında elbette çoktur. Ancak giriş kısmından da vurguladığımız gibi bu söylemlerin tamamını almak makalenin maçını aşacaktır. Amacımız daha çok sevgilinin kozmik güzelliğini ifade eden yönlerini mukayeselerle açığa çıkarmaktır. Aşağıya verdiğimiz ikinci beyti “ay” mazmununun Hâfız’ın rintliğine kattığı nitelikleri açığa vurmasıyla bu tarz söylemlerin ifadesine açıklık getirmekte ve makalenin amacına da yönlendirme bulunmaktadır. Hâfız, rinttir. O Ayın nedimi iken bile rintliğin numunelerinden sarhoşluğu elden bırakmamakta, onu kendine özgü kılarak sahte sofunun bu konudaki çabalarını boşa çıkarmaktadır:

Sefâ-yi halvet-i hâtir ez an şem’-i çu gul dârem
Furûg-i çeşm u nûr-i dil ez an mâh-i Hoten dârem (Hâfız, G. 327/2)

صفای خلوت خاطر از آن شمع چگل جویم
فروغ چشم و نور دل از آن ماه کخن دارم (Hâfız, G. 327/2)

“Gülü andıran o mumdan dolayı gönül vuslatında mutluluk bulunur. O Hoten ayından ötürü gözümde aydınlık, gönlümde pariltı/ışık var”

Rumûz-i mestî yu rindî zi men bişnov, ne ez vâiz
Ki bâ câm u kadeh herdem nedîm-i mâh u pervînem (Hâfız, G. 356/8)

رموز مستی و رندی ز من بشنو نه از واعظ

⁴ Hâfız başka bir söyleminde sevgilinin ay gibi güzel yüzüne kötü gözle bakanın canını sevgiliye üzerklik tohumu misali adayacağını belirtir. (Hâfız, 106/6). Bu durum bir nevi sevgilinin güzelliğinin yakıcılığını da vurgulamakta, alev-ışık istiaresi ile ayın klasik şiirdeki döngüsüne farklı bir renk katmaktadır.

که با جام و قدح هر دم ندیم ماه و پروینم (Hâfız, G. 356/8)

"Sarhoşluk, rintlik sırlarını benden sor; vaizi boş ver. Şarap kadehi elimde her an Ay ile Pervin'in sohbet arkadaşıyım"

Hâfız'a göre de gökteki ay kıskanç gözleri yüzünden kendine ay ağılını yurt edinmiştir. Burada da sevgilinin görünmemesi ve ayrılığına vurgu vardır:

آه و فرباد که از چشم حسود مه چرخ
در لحد ماه کمان ابروی من منزل کرد (Hâfız, G. 134/6)

Âh u feryâd ki ez çeşm-i hasûd-i meh-i çerh
Der lahd-i mâh-i kemânebrû-yi men menzil kerd

"Eyvah! Gökteki ayın kıskanç gözleri yüzünden, Keman kaşım ay lahdini kendine yurt edindi!"

Sevgilinin ay gibi yanağının şavkı ile sabah yakasını yırtar. Güneş, yanağının ışığını görünce külahını yere vurur. Ahmed Paşa burada, sevgiliyi güneşten dahi üstün tutar:

Subh yırtar yakasın mâh-ı ruhun şevki ile
Asumân mihrin elinden yere urur külehi (Ahmet Paşa, G. 341/2)

Bazen de hâliyle "ay" bile, güzeller şahına/sevgiliye denk olamaz. Ay, feleğe sultan olup, yıldızları asker kılsa da sevgiliye denk olamaz. Burada da sevgili kozmik unsurlar olan yıldızlar, ay ve güneşten üstün tutulur:

Sen güzeller şehine mâh mukâbil olmaz
Çarha sultân olup ilduzlar olursa sipehi (Ahmet Paşa, G. 341/5)

Sevgili Hâfız'da da "ay" dan üstün hâliyle belirir. Ayda bile onun yüzünde bulunan parlaklık bulunmamakta, bu güzellik "gül" devreye girdiğinde de saltanatını icra etmekte, hatta gülün ot misali kıymeti dahi bulunmaz hâle gelmektedir. Gül gibi kıymetli bir çiçeği güzelliğiyle geride bırakan ay gibi güzel imajı Hâfız'ın kaleminde farklılığını görünür kılmaktadır:

Rûşeni-i tal'at-i tu mâh nedâred
Pîş-i tu gul revnâk-i giyâh nedâred (Hâfız, G. 127/1)

روشنی طلعت تو ماه ندارد
پیش تو گل، رونق گیاه ندارد (Hâfız, G. 127/1)

Sevgilinin "ay"dan üstünlüğünü Hâfız da vurgular. Onun yanağı gökyüzündeki aya benzetilemez. Çünkü ayak takımı ile sultan olan, yani gök katında duran sevgili arasında fark vardır:

عارضش را به مثل ماه فلک نتوان گفت
نسبت دوست به هر بی سر و پا نتوان کرد (Hâfız, G. 136/4)

Ârizeş râ be mesel mâh-i felek netvân goft
Nisbet-i dûst be her bîserupâ netvân kerd

"Onun yanağı gökyüzündeki aya benzetilemez. Dost ile ayak takımı arasında herhangi bir ilişki kurulamaz"

Sevgili, bir yıldız gibidir, meclise ay gibi doğar. Mecliste baş köşede yeri vardır. Âşığın ürkek gönlüne can dostudur. Üstündür:

ستارهای بدرخشید و ماه مجلس شد
دل رمیده ما را رفیق و مونس شد (Hâfız, G. 167/1)

Sitâreî bedirahşîd u mâh-i meclis şud
Dil-i remîde-i mâ râ refik u mûnis şud

“Bir yıldız doğdu, ay oldu meclisimize. Arkadaş, can dostu oldu ürkek gönlümüze”

امروز جای هر کس پیدا شود ز خوبان
کان ماه مجلس افروز اندر صدارت آمد (Hâfız, G. 171/5)

İmrûz cây-i herkes peydâ şevd zi hûbân
Kan mâh-i meclisefrûz ender sedâret âmed

“Bugün her güzelin yeri belli olur, Meclisi aydınlatan ay yüzlü sevgili başköşeye geldi”

Farklı olarak Hâfız, aya benzeyen sevgilinin niteliklerini rint kimliği ile anlatır. Şair, yakası yırtık, yani hercai sevgililere tutularak bir takvadan ve pin perhizden vageçmeyi kurgulamaktadır. Bu olgu, aşktan anlamayan zahidin aşktan anlamayan şahsında somutlaşmaktadır:

فدای پیره‌ن چاک ماه رویان باد
هزار جامه تقوا و خرقة پر هیز (Hâfız, G. 266/2)

Fedâ-yi pîrehan-i çâk-i mâhrûyân bâd
Hezâr câme-i takviyy u hırka-i perhîz

“Feda olsun yakası yırtık ay yüzlülere. Bin takva giysisi, bin perhiz hırkası ile”

2. Ayın “Mahbub” Olarak Anıldığı İmajlar

Ahmed Paşa, “ay” unsurunu “mahbub” kavramı etrafında ve ona duyulduğu ifade edilen arzular bağlamında da kullanır. Mahbubun Hâfız’da da yer aldığı görülür. Genellikle muğbeçe görünümüyle ya da meyhanedeki saki bağlamında kullanıldığı görülür. Ahmet Paşa ise farklı olarak mahbubu “ay”a teşbih eder. Hatta Şehrengizlerdeki gibi mahbubun adını da verir. Aya kaşıyla kement atan Hindu/siyahi köle Kasım, ya da ceylan gözlü olan ve Ahmed Paşa’nın gözyaşlarını yıldız gibi dökken cazibesıyla beliren İbrahim gibi. Bu örnekler *Divan’*ında hayli baskındır:

Mâha kemend atar saçı hindûsu kâsımın
Şîri şikâr eder gözü âhûsu Kâsımın (Ahmet Paşa, G. 157/1)

Ahmed’in dökme yaşı ilduzını
Ey güneş yüzlü mâhum İbrâhim (Ahmet Paşa, G. 195/10)

Ayın 14’ü dolunaydır. Dolaylı yoldan Hâfız da sevgilinin dolunay hâlini “mahbub” olarak görür. Bir meclis ortamında ay parçası gibi dolunay gibi saki ya da mahbub hüviyetiyle beliren sevgili ile iki yıllık şarap şairin temel sırdaşı olmuşlardır. Artık âşığın başka bir şeye ihtiyacı kalmamaktadır:

Mey-i do sâle vu mahbûb-i çârdeh sâle
Hemîn bes est merâ sohbet-i sagîr u kebîr (Hâfız, G. 256/10)

می دوساله و محبوب چارده ساله
همین بس است مرا صحبت صغیر و کبیر (Hâfız, G. 256/10)

3. Ayın “Şuh” Niteliklerle Ele Alındığı İmajlar:

Ahmed Paşa, Hâfız’dan farklı olarak sevgiliyi şuhluğu bağlamında uçarı yönleriyle de ele alır. Bu söylemlerde sevgiliye vuslatın “hilal-ay” olgusu ile kurgulandığı görülür. Aşağıdaki beyitte ay gibi sevgili, gece gelip şairin hanesini

aydınlatır. Bu durum sevgiliyle şuh bir vuslatın kurgulandığı anlatımın göstergesidir. Bu Divanındaki şuh unsurlar içeren kozmik olgularla betimlenmiş tek beyittir:

*Şeb evveliydi ki ol mâh geldi revzenime
Münevoer etti cihânı nehâra benzettim (Ahmet Paşa, G. 201/2)*

Hâfız da ay gibi sevgiliyi şuh külahıyla ele alır. Bu kez şuhluk sevgiliden alınıp külahına yansıtılır. Bu güzel de yağmacı Türk güzel prototipidir (Akün, 1994, s. 416-417). Bu güzel zariftir, Türk abası giyer kıvraktır. Bu özelliklerin şuh sevgiliyi dolaylı yoldan açığa çıkardığı görülür. Ahmet Paşa’da şuh sevgiliye yönelen arzular belirgin iken, Hâfız da dolaylı yoldan anlatılmasının farklılık arz ettiği görülmektedir:

*Nigârî çâbukî şengî kulehdâr
Zarîfî mehveşî turkî kabâpûş (Hâfız, G. 282/2)*

*نگاری چابکی شنگی کله دار
ظریفی مه وشى ترکی قباپوش (Hâfız, G. 282/2)*

Hâfız’da mahbub, keman kaşlı hâliyle belirir. Şair, o sevgilinin kaşına vurulmuş ve ona haset çekmektedir. Görüldüğü üzere mahbuba yönelen Hâfızî duygular Ahmet Paşa’daki gibi aleni ve dolaylı değildir:

*Ba’d ez înem çi gam ez tîr-i kecendâz-i hasûd?
Çun be mahbûb-i kemânebrû-yi hod peyvestem (Hâfız, G. 314/6)*

*بعد از اینم چه غم از تیر کج انداز حسود
چون به محبوب کمان ابروی خود پیوستم (Hâfız, G. 314/6)*

Sonuç

Divan şiirinde hayata dair bahsedilmeyen hemen hiçbir konunun bırakılmadığı görülür. Bunlardan biri de kozmik unsurlardır. Bu unsurlar, bir galaksi misali genişliğe sahip aşk kavramını bütünlemede, ışıltı ve parlaklık niteliklerini sevgilinin eşsiz güzelliğinde tamamlarken gözlenmektedir. Bu gözlemlerde rintlerin şahı konumunda olan Hâfız ile ondan etkilerle “ay” ve güneş” mazmununu biçimlendiren Ahmet Paşa zengin teşbihleriyle dikkat çekmektedir. Hatta mukayese edildiğinde bazı yönlerden Ahmet Paşa’nın da Hâfız’ın söylem gücünü yakalayan ifadeleri ile dikkat çektiği de görülebilir hâdedir.

Mukayese edildiğinde “Ay”ın sevgilinin benzetilene olarak kullanıldığı imajlar, “Ay”ın “Mahbub” olarak anıldığı imajlar ile “Ay”ın “Şuh” niteliklerle ele alındığı imajların Ahmet Paşa ve Hâfız da ön plana çıktığı belirgindir. Söylemler ayın on dördü misali dolgun, ayın ışıklı hâli gibi parıltılıdır. “Ay”ın geçtiği her beyitte kozmik unsur olarak sevgilinin hem Ahmet Paşa da hem de Hâfız da Yusuf yüzlü sevgili imajıyla en tepede ışıdığı ve Mısır’a sultan olması misali yüceltiği belirginleşir. Bu belirtilerde sevgilinin aşk ve güzellik olgusuna “kozmetik yücelik” imajıyla katıldığı, bu imajlara Divan şiirinin mana evreninde parlaklık, genişlik, beyazlık ve estetik alımlılık eklediği de görünür hâlde seyredir.

Hâfız’da da Ahmet Paşa’da da mazmunlar klasiktir ve klasik imajlar çerçevesindedir. Buradaki farklılık ifade gücüdür. Bu ifadeler Ahmet Paşa’da Erjeng’in tabloları misali tuvale dökülürken, Hâfız’da sevgilinin hilâl kaşının eğriliğinde kayıp yörüngesine parlaklık ve güzellik sembolü olarak oturmaktadır. Siyah saçları ile karanlıkları bile aydınlığa tebdil eden sevgili söyleminin Ahmet Paşa’da belirginleşen ifade kudreti, Hâfız’ın muhayyilesinde o parıltılı sevgilinin “ay” misali endamına tutkunluğa ve ona çılgınca âşık olma imajına dönüştüğü görülmektedir. Bu dönüşüm her iki şairde derin ve engin bir kozmik bilgi ve ilim yüklüdür. Bu derinlik, ayın şavkı gibi

Hâfız'î etkilerle karılmış hâlde Ahmet Paşa'nın söylemlerine de derunî bir genişlik katmaktadır. Bu genişlik "ay"ın hilal şekli gibi âşğın belini büken aşk çilesini bile kozmik bir ışıltı ve parlaklık içerisine alabilmektedir. Bu parıltılı söylemlerde Hâfız elbette öncüdür, ancak Ahmet Paşa da Hâfızî etkilerle bu söylemlerden geri kalmayan söylemleri yakalayabilmiştir. Hatta sevgilinin mahbup şeklinde ifade edilerek ona duyulan arzuların alenî ifadesi Ahmet Paşa da farklılığı ile dikkat çeker. Ayrıca Ahmet Paşa'da mahbuba yönelen duyguların Şehrengiz kültürü içerisinde ifade edildiği görülür. Bu durum Hâfız da bulunmamasıyla farklılık arz eder. Hâfız da bu duygular dolaylıdır, mahbuba değil şaraba yönelir. Aynı durum sevgilinin şuh bir vuslat kurgusu içerisine alınarak ay-dudak-kavuşma imajı içerisinde ifadesinde de farklılık arz eder. Ahmet Paşa da şuh sevgiliye yönelen arzular alenî iken, Hâfız da yine dolaylı yoldan perdelendikleri görülür. Bu durum farklı söylemlerin etkisi dolayısı ile dir. Bütün bunlar ayrıca Hafız'ın ifade kudretinin "ay"ın parlak hâli misali kadim klasik konu olan aşk ekseninde Ahmet Paşa'da da yer ettiğinin estetik delilidir. Hâfızî söylemlerin "ay" istiaresine verdiği sayısız beyit vardır. Ancak bu beyitlerin çoğu sevgilinin aydan daha parlak güzelliğini içeren estetik yönlerini ifade eden benzer söylemlerdir. Bu nedenle çalışmada, mukayeseli olması nedeniyle, farklı söylemler seçilmiş, örneklem azaltılmıştır. Bu çalışma ile mukayeseli olarak "ay" mazmunu çevresinde Hâfız ve Ahmet Paşa'nın ifade kudreti ortaya konulmaya çalışılmıştır. Hâfızî etkilerin Ahmet Paşa özelinde ortaya konulmasının da Divan şirinin kozmik ifade kudretinin genişlik ve zenginliğine katkı sağlayacağı aşikârdır.

Kaynaklar

- Akün, Ö. F. (1994). Divan Edebiyatı. *TDV İslam Ansiklopedisi* (C. 9, s. 389-427). İstanbul: TDV Yayınları.
- Ay, Ü. (2009). Divan Şiirinde Güneşin Sevgili Tipine Yansıması Hakkında Bir Değerlendirme. *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 2(2), 117-162.
- Hâfız-ı Şirâzî. (2011). *Hâfız Divânı*, (Çev: Mehmet Kanar), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Hâfız-ı Şirâzî. (1971). *Divân-ı Hafız (Tashûh: Nizame'd-dîn Nuri)*. Tahran: İntişârât-ı Mürekkeb-i Sepîd. 1387 h.ş.
- Kınaytürk, M. (2021). Hâfız Divânında Sevgili ve Sevgilinin Yüz ve Yanak Güzelliği Üzerine Yapılan Benzetmeler. *Hikmet-Akademik Edebiyat Dergisi*, 7(14), 282-296.
- Sevimli, E. (2022). *Rafine Bir Hak Âşıklığının Edebî Seyri Klasik Şiirde Melâmet Düşüncesi ve Melamilik*. Ankara: Gece Kitaplığı Yayınları.
- Tarlan, A. N. (1992). *Ahmet Paşa Divanı*. Ankara: Akçağ Yay.